

ТИПОЛОГИЯ НА СЕЛАТА
В ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ
СПОРЕД ДЕМОГРАФСКАТА СИТУАЦИЯ

Борис Казаков¹

Статията представя опит за типология на селищата в Югоизточна България (областите Бургас, Сливен и Ямбол), които към момента на последното преброяване на населението в страната (01.02.2011 г.) са със статут на села и с постоянно население от поне един жител. На базата на анализа на осем подбрани показателя, характеризиращи демографската ситуация по метода на баловите оценки, е направена типология на изследваните села, като те са поделени в 4 типа.

Ключови думи: демографска ситуация, типология, селски селища

TYPOLOGY OF THE RURAL SETTLEMENTS
IN SOUTHEAST BULGARIA
ACCORDING THE DEMOGRAPHIC SITUATION

Boris Kazakov

Abstract: The article presents an attempt to perform a typological classification of the rural settlements in Southeast Bulgaria (the districts of Burgas, Sliven and Yambol). Based on the analysis of eight demographic indicators selected for that purpose, the method of grades assessment has been applied in order to perform a typological classification of the studied villages, resulting in their division into four types. The method is based on assessing the condition of all 8 indicators used to perform the classification: according to their values in each case (village), grades from 1 to 5 are given for the best and the worst values respectively (the division into 5 intervals is based mainly on the average value of the indicator) and ultimately – a combined grade is calculated for each village as a sum of the grades it has received

¹ Департамент География – НИГГТ, БАН
boriskazakov1@gmail.com

for each indicator. Finally the whole range of combined grades (varying between 8 and 40) is partitioned into 4 groups (types) on the equal intervals principal, which types represent the demographic situation of the studied villages. The resulting distribution of the studied settlements into four types is as follows: type I (“relatively good demographic situation”) – 18.7 %; type II (“moderate demographic situation”) – 33.1 % of all villages; type III (“deteriorated demographic situation”) – 38.3 % and type IV (“extremely deteriorated demographic situation”) – 10.0 % of the villages in the region. The article is part of the PhD thesis of the author - “Demographic situation of the villages in Southeast Bulgaria “, which is to be completed and defended.

Keywords: demographic situation, typology, grades assessment method, rural settlements

ОБЕКТ, ПРЕДМЕТ И МЕТОД НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Обект на изследване на настоящата статия са селските селища в областите Бургас, Сливен и Ямбол (Югоизточния регион), които към 01.02.2011 г. съществуват като населени места, т.е. имат поне един жител постоянно население. В разглежданата територия от страната това са общо 440 села с общо население 210 819 д., което съставлява 10,4 % селското население в България и 28,3 % от общото население на разглежданата територия. В обекта на изследване не влизат онези села, които към началото на изследвания период (01.03.2001 г.) все още са имали някакво постоянно население, но към края на периода са останали без такова, т.е. обезлюдени са се напълно (такъв е случаят с общо осем на брой села в региона), тъй като при липса на население не би могло да се говори за демографска ситуация в дадено населено място.

Предмет на изследване в настоящата статия е демографската ситуация в селата на Югоизточна България. Обикновено под демографска ситуация се разбира „състоянието на демографските процеси и структури за определен период“ (Младенов, Димитров, 2004), които процеси и структури са резултат от влиянието на различни фактори от социално-икономическо, етнорелигиозно, историческо и т.н. естество.

Демографската характеристика на населените места, административно-териториалните единици, страните и т.н. включва анализа на редица показатели, отразяващи състоянието и тенденциите в развитието на населението. Сред тях най-популярни са коефициентите (общи и специфични) на раждаемост, смъртност, (в т.ч. детска, повъзrastова и т.н.), естествен прираст, коефициентите за бруто и нето възпроизводство на населението, показателите, характеризиращи възрастовата структура (дял на населението в различните възрастови групи, коефициент за демографско натоваарване, коефициент на възрастова зависимост, средна възраст и т.н.) и не на последно място – показатели за динамиката на броя на населението. Предвид все пак ограничеността на информационната обезпеченост (официални статистически данни от преброяванията на населението и текуща демографска статистика), често се налага да се използват ограничен набор от показатели – такива, за изчисляването на които е налична необходимата база от статистически данни. В този смисъл изслед-

ванията на демографската ситуация, особено на ниски териториални равнища и на ниво населени места, винаги до известна степен са ограничени именно от гледна точка на набора показатели, които могат да се използват при анализа на населението. Независимо от това, наличната демографска статистика в страната позволява извършването на сравнително задълбочено характеризиране на демографската ситуация на обекти дори от най-ниско административно и териториално равнище.

В настоящото изследване са подбрани показатели, характеризиращи основните демографски процеси и явления. Подборът на тези показатели е съобразен с тяхната представителност по отношение на демографската ситуация на изследваните населени места, а от друга страна – с възможността стойностите на подбраните показатели да могат да бъдат изчислени при наличната база данни. За по-задълбочен анализ биха могли да се използват и други важни показатели, за които обаче или не разполагаме с нужната статистическа информация, или се приема, че дори да бъдат взети предвид, слабо биха изменили картината, получена в резултат на настоящото изследване. Ето защо е направен анализ на следните осем показателя, характеризиращи състоянието и донякъде – развитието на населението:

1. Динамика на населението за периода между последните две преброявания в страната, измерена като относително изменение на броя (в %);

2. Раждаемост на населението за периода 2001–2010 г. (общ коефициент на раждаемост);

3. Смъртност на населението за периода 2001–2010 г. (коефициент на общата смъртност);

4. Коефициент на депопулация (представлява отношението *умрели:родени* за даден период от време – в случая 2001–2010 г., който коефициент по своя смисъл е обратен на т.нар. жизнен коефициент – отношение *родени: умрели* за даден период от време);

5. Миграционен прираст на населението за периода 2001–2010 г. (коефициент на миграционен прираст, или нетна миграция, миграционно салдо);

6. Средна възраст на населението към 01.02.2011 г.;

7. Дял на населението на възраст до 15 г.;

8. Фертилен контингент (дял на жените във фертилна възраст от общото женско население към 01.02.2011 г.).

Избраните показатели са оценени по 5-балова скала, като балове от 1 до 5 отразяват степента на благоприятност на всеки показател. Поделянето на стойностите на 5 степени е направено на базата на отклонението от средната стойност на всеки показател, а не на базата на някакви общоприети и установени стойности. Ето защо самото ранжиране и впоследствие балообразуване (получаване на сумарен бал), и в крайна сметка – типологизирането на селата в разглежданата част от страната, има относителен характер. В други случаи, освен средната стойност на дадения показател, под внимание е взет и знакът (положителен или отрицателен) при отделните наблюдавани единици (села), като в тези случаи (динамика на броя на населението, миграционно салдо) независимо от средните стойности за цялата редица, смяната на знака на стойностите задължително се взема за граница между степените (ранговете).

Подобен метод е широко използван (заедно с клъстерния анализ) в географските и геодемографските изследвания, насочени към типологизиране и класификация на различни териториални единици (най-често общини) на базата на многомерен статистически анализ (Младенов, 1991, 2008; Мичев, 1990; Цеков, 2008; Жекова, 1999).

В крайна сметка се извършва ранжиране по сумарен бал, което теоретически е в диапазон от 8 (най-благоприятна демографска ситуация) до 40 (най-неблагоприятна). На практика в разглежданата редица села липсват крайните стойности на сумарния бал 8 и 9, както и 39 и 40, тъй като дори при селата с най-благоприятен бал за повечето използвани показатели има по един-два показателя, чиито стойности са с бал 2 (т.е. по-нисък от най-благоприятния бал 1), а в същото време, в дъното на таблицата, където селата са с най-неблагоприятни сумарни балове, поне по два показателя те приемат малко по-добри стойности.

Този метод води до сравнително точни и задоволителни резултати, особено при наличието на повече използвани показатели, тъй като така се ограничава до минимум възможността даден изследван елемент от редицата (в случая села) да се озове в „неправилната“ група или категория. Като основен недостатък на използвания метод, от друга страна, може да се посочи равнопоставеността на всички осем показателя, които влияят еднакво върху формирането на сумарния бал, както и последващото отделяне на интервалите – както техния брой, така и техните граници. От гледна точка на математическата статистика и в частност на клъстерния анализ, като недостатък може да се отбележи и високата корелационна зависимост между много от използваните показатели, като например онези, характеризиращи възрастовата структура. Елиминирането на еднаквата тежест на всеки един от използваните показатели може да се избегне, като се придаде допълнителна тежест на даден показател или на няколко такива, като техният подбор трябва да бъде направен с оглед нуждите на класификацията, която се цели, и разбира се – според експертната преценка от страна на изследователя. Така например, вместо с бал 1 за най-благоприятните стойности на даден показател, те могат да бъдат с бал 0,5, докато най-неблагоприятните стойности на даден показател могат да се подсилят с бал, чиято стойност „прескача“ поредния най-висок (в този случай най-неблагоприятен) бал. Подобна по-подробна и задълбочена типология на селата в региона е задача на по-нататъшни изследвания, докато в настоящата статия е представен един опит за по-опростен многомерен статистически анализ.

В изследвания регион от страната получената ранжирана (според сумарния бал) редица села варира между 10 и 38, като нейното разделение на интервали и съответно отделянето на различните типове села е направено на принципа на равен брой групи сумарни балове – по осем групи във всеки интервал. Друг принцип на поделене на дадената редица сумарни балове е използването на средноквадратичното отклонение като мярка за поставяне на границите на интервалите (Младенов, 2008), но в настоящия случай използването и на двата метода води до приблизително еднакви резултати.

В първата група (тип 1) попадат всички села, при които сумарният бал варира от 8 до 16 (т.е. от 10 до 16, тъй като липсват села със сумарен бал 8 и 9) включително, във втория интервал попадат всички села със сумарен бал от 17 до 24, в третия интервал и съответно тип – селата със сумарен бал от 25 до 32, и

четвъртата група села е съставена от онези със сумарен бал от 33 до 40 (на практика до 38). Разбира се, както и при други подходи на ранжиране и отделяне на интервали, определянето на границите между интервалите, дори в случаите, в които то е направено по утвърдени принципи на математическата статистика, има до голяма степен условен характер. Повече от ясно е, че населено място със сумарен бал 16, попадащо в първия тип демографска ситуация („относително благоприятна“) и друго населено място – със сумарен бал 17 – едва ли се различават коренно по своите демографски характеристики. С цел по-ясно разграничаване на отделните групи (типове) села биха могли да се използват допълнителни (корегирани показатели или коефициенти, които да придадат по-голямо значение на някои по-важни (според експертната оценка на изследователя) показатели, но в настоящото изследване такива не са възприети.

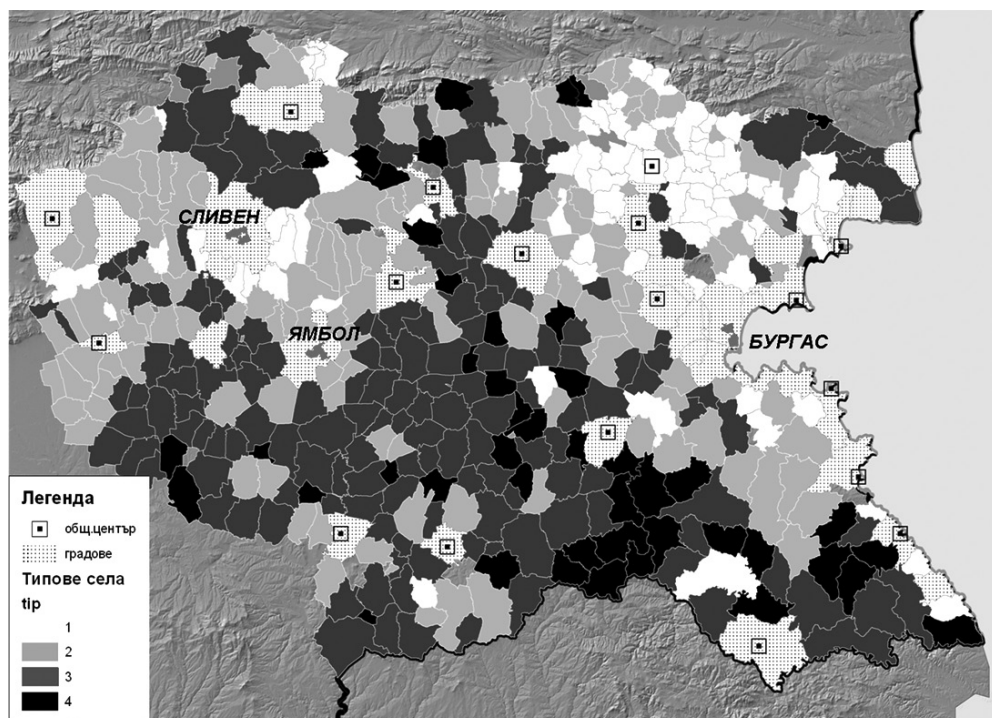
По този начин селата в разглежданата територия са групирани в 4 типа според демографската ситуация в тях, а именно села с: I – „относително благоприятна“ – 18,7 % от изследваните села (82 бр.); II – „умерено благоприятна“ – около 1/3 от селата в региона (146 бр.); III – „неблагоприятна“ – 38,3 % от селата (168 бр.), и IV – „крайно неблагоприятна“ – 10,0 % от селата в региона (45 бр.).

Самото название на типовете е до голяма степен условно, но то все пак отразява състоянието на демографската ситуация в изследваните населени места в една или друга степен.

КРАТКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ТИПОВЕТЕ СЕЛА СПОРЕД ДЕМОГРАФСКАТА СИТУАЦИЯ В ТЯХ

Според така извършената типология на селата в тази част на страната, с относително благоприятна (т.е. на фона на останалите села в региона, а и за условията в нашата страна като цяло) демографска ситуация се открояват малко под 1/5 от всички села. Това са различни по размер селски селища, мнозинството от които се отличават със силно присъствие (в отделни случаи до 100 %) на етническо турско население, редица села със значителен дял на ромското население (например Градец и Сотирия – Сливенско, Звездец – община Малко Търново и редица др.), отделни причерноморски села (Равда, Синеморец, Варвара), както и някои села, разположени в близост до областните центрове, около които образуват своеобразен пояс от селища с относително благоприятни демографски показатели. Особено добре това личи около областния център Сливен (фиг. 1). Компактна зона на благоприятна демографска ситуация се формира от селата в района на община Руен и отчасти – общините Айтос, Поморие и Несебър. Това е резултат най-вече от значителното присъствие в тази част на региона на турския етнос с характерните за него все още по-високи показатели за естествено възпроизводство и по-млада възрастова структура. Общо селата от този тип (I) имат значително по-благоприятни равнища на подбраните осем показателя (табл. 1).

Селата, демографската ситуация в които може да бъде определена като „умерено благоприятна“, са втората най-голяма група села в региона – 1/3 от всички. Независимо от отделните случаи на положителна динамика за периода 2001–2011 г., като цяло се наблюдава спад в броя на населението средно с около

Фиг. 1. Териториално разпределение на типовете села в Югоизточна България според демографската ситуация

Източник: авторска работа

13 %. За разлика от предходния тип села (1), тук важна роля играят както занижените благоприятни и завишените неблагоприятни показатели, така и добре изразеният миграционен отлив при 2/3 от селата. Все пак за тази група села е характерна по-висока от средната за селското население в региона раждаемост за периода, като останалите показатели са близки до средните за региона. В териториален план селата от този тип (2) имат широко разпространение – главно по периферията на Бургаската низина, където образуват буферен пояс между селата от тип 1 и от тип 3 и 4 (съответно с неблагоприятна и крайно неблагоприятна демографска ситуация), в община Нова Загора (в района на и около Сливенското поле), където са доминиращ тип села, както и под формата на пояс около областния център Ямбол.

Най-голямата група села в региона се формира от селата с неблагоприятна демографска ситуация (3) – близо 40 % от всички. По правило в този тип липсват села с положителна динамика на населението за периода 2001–2011 г. (изключение е само малкото с. Емона, община Несебър), като средното намаляване на броя на населението за това време е с близо 1/3. Независимо от наблюдавания положителен миграционен баланс при около 1/5 от селата в тази група (основно малки села, поради което се наблюдава и висока „чувствителност“ на относителните стойности на миграционното нарастване дори при малък абсолютен брой мигранти, както например е случаят със с. Емона), като

цяло селата от този тип се отличават както с отрицателен механичен, така и с отрицателен естествен прираст. Стойностите на смъртността, например, при тази група села са с над 10 % над средните за селата в региона, като достигат в отделни случаи 40–50 % при раждаемост едва 6–7 %. В някои случаи още при този тип села се наблюдава нулева раждаемост, т.е. няма нито едно родено дете през последните 10-ина години. Все пак нулевата раждаемост не е типичният случай при селата от този тип. Следва обаче да се отбележи силно занижения дял на жени в детеродна възраст (едва 1/5 от женското население) и високата средна възраст, която надвишава с 20 години средната възраст на населението в селата от най-благоприятния тип.

Важно е да се уточни, че редица села в разглеждания тип на практика са с характеристиките на селата от най-неблагоприятния тип демографска ситуация, като са получили малко по-високи балови оценки единствено заради наблюдавания в отделни случаи положителен миграционен прираст, както и наличието на незначително по брой население под 15 годишна възраст, и в отделни случаи на жени в горните контингенти фертилна възраст (над 40 години). По всички останали показатели немалко села от тип 3 на практика биха попаднали в типа с „крайно неблагоприятна“ демографска ситуация, ако се елиминира миграционното салдо като показател.

В този тип села преобладаващият етнически елемент е българският, независимо че в много села се наблюдава смесен етнорелигиозен характер на населението, но със силен превес на българския етнос.

Т а б л и ц а 1

Средни стойности на някои демографски показатели при различните типове демографска ситуация

Тип демогр. ситуация	Отн. изменение бр. нас. 2001–2011 (%)	Ражд. (%)	Смъртн. (%)	Коеф. на депопул.*	Мигр. салдо (%)	Ферт. конт. (%)	Дял на нас. 0–15 г. (%)	Ср. възр. (год.)
1. отн. благоприятен	6,0	14,7	11,0	0,8	2,6	48,4	19,8	36,4
2. умерен	-13,0	10,7	19,1	2,0	-4,0	37,1	15,8	43,3
3. неблагоприятен	-30,4	5,5	29,8	8,5	-6,8	20,1	7,1	56,2
4. крайно неблагоприятен	-49,1	1,5	39,0	18,9	-18,1	6,3	1,0	67,1

*За типа „крайно неблагоприятен“ стойността е изчислена само за селата, в които има поне едно регистрирано раждане през разглеждания период.

Източник: изчислени данни от автора на базата на данни от НСИ

Като крайно неблагоприятна е оценена демографската ситуация в 45 села в региона (10,0 %) – тип 4 (фиг.1.). При този тип села характерна особеност е нулевата раждаемост за периода 2001–2011 г., което е резултат от силно влошената възрастова структура и липсата на женско население във фертилна възраст.

Средно селата от тази група губят половината си население за един десетгодишен период, като, разбира се, това са малки и силно обезлюдени села, които обаче към 01.02.2011 г. все още имат постоянно население (докато други 8 на брой села в региона са се обезлюдили напълно в течение на разглеждания период. Етническият профил на селата от този тип е изключително български.

В териториален план този тип села е разпространен основно в района на Странджа и Дервентските възвишения – пригранични, традиционно слабо населени части от страната с тенденции на обезлюдяване и застаряване в течение на над половин век. В северна посока този тип села са характерни за централната част на региона (където се образува своеобразна „вътрешна периферия“ – зона със силно влошени демографски показатели) (Казаков, 2014) – общините Стралджа и Карнобат. В обхвата на Източна Стара планина традиционно също се наблюдават редица случаи на села от този тип, като характерното за териториалното им разпространение е, че те са дисперсно разположени и не образуват компактна териториална група – нещо, характерно за Странджанско-Дервентската пригранична част на региона. Въпреки това селата, които напълно са се обезлюдили през последните години, са именно в обхвата на Източностаропланинската част на региона.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направената типология на селата в Югоизточния регион на страната показва някои съществени различия в демографското развитие на селското население в разглежданата територия. В резултат на тези различия сравнително добре очергани в териториален план са следните три геодемографски зони:

1) Южноцентрална зона на неблагоприятна демографска ситуация – обхваща южната пригранична периферия на региона (Странджа, Дервентските възвишения), както и централните части на региона (т.нар. „вътрешна периферия“ – в рамките на общините Стралджа и Карнобат). Тази зона се характеризира със силно влошени демографски показатели на селското население, като единствено отделни села със значително присъствие на ромския етнически елемент се открояват с по-благоприятна демографска ситуация.

2) Североизточноприморска зона на благоприятна демографска ситуация – обхваща части от Източна Стара планина, Бургаската низина и Черноморското крайбрежие (попада в обхвата основно на общините Руен, Айтос, Бургас, Поморие и отчасти Несебър, както и крайбрежните села от общините Царево, Приморско и Созопол). Тази зона се отличава с благоприятна демографска ситуация в селата, основната част от които са етнически турски села, но тук попадат и някои причерноморски селища, в които следва да се търси и влиянието на близостта им до черноморските курорти, както и до регионалния център Бургас, а не на последно място и на техния етнически състав – голям дял на турското и/или ромското население. Характерно за тази зона е наличието на компактност и ясна очертаност (засебеност) в териториален план.

3) Сливенско-Ямболска зона на благоприятна демографска ситуация – обхваща Сливенското поле и част от Среднотунджанското поречие (почти изцяло в рамките на община Сливен и част от община Тунджа). Тази зона, за разлика

от Североизточноприморската, е в по-слаба степен оформена, като тук основни фактори за по-добрата демографска ситуация в селата се явяват както благоприятното географско положение (транспортно, икономгеографско, природногеографско), така и силното присъствие на ромския етнос в отделни села, който се отличава с изключително високи демографски показатели както в регионален, така и в национален план.

ЛИТЕРАТУРА

- Жекова, Ст.** 1999. Таксономичен метод за демографско райониране. – Население, 1–2/ г., стр. 17–35./Zhekova, St. 1999. Taxonomy method for demographic regionalization. – *Naselenie*, 1–2, pp. 17–35. (Bg)
- Казакон, Б.** 2014. Депопулация на селата в Югоизточна България през периода 1946–2011 г. – В: Сб. доклади от научен форум на тема „Демографската ситуация и развитието на България“, София, 27–28 февруари 2014 г., стр. 439–451/ Kazakov, B. 2014. Rural settlements depopulation of South-East region of Bulgaria. In: proceedings of “Demografiska situatsiya i razvitiето na Bulgaria“ scientific forum, Sofia, 27–28 Feb. 2014, pp. 439–451. (Bg)
- Мичев, Н.** 1990. Теоретико–методологически аспекти на селската урбанизация в България. – Проблеми на географията, 2, стр. 29–38./ Michev, N. 1990. Theoretical-methodological aspects of the rural urbanization in Bulgaria. – *Problems of Geography*, 2, pp. 29–38 (Bg)
- Младенов, Ч.** 2008. Географски анализ на демографската криза в България (възникване, тенденции и перспективи), хабилитационен труд за получаване на научно звание ст.н.с. I ст., стр. 224–226./Mladenov, Ch. 2008. Geographical analysis of the demographic crisis in Bulgaria. Research work qualifying for an academic degree, Sofia 2008, pp. 224–226 (Bg)
- Младенов, Ч.** 1991. Динамична типология на общините в България според равнището на раждаемостта. – Проблеми на географията, 4, стр. 13–22./ Mladenov, Ch. 1991. Dynamic typology of the municipalities in Bulgaria according to the crude birth rate. – *Problems of Geography*, 4, pp. 13–22 (Bg)
- Младенов, Ч., Е. Димитров.** 2004. Демографска ситуация и демографска криза. – Проблеми на географията, 1–2, 115–121./Mladenov, Ch., E. Dimitrov 2004. Demographic situation and demographic crisis. – *Problems of Geography*, 1–2, pp. 115–121 (Bg)
- Цекон, Н.** 2008. Тенденции в депопулацията на изцяло селските общини в България през периода 1946–2007 г. – Население, 1–2/стр. 29–46./Tsekov, N. 2008. Trends of depopulation of the entirely rural municipalities in Bulgaria. – *Naselenie*, 1–2, pp. 29–46 (Bg) <http://www.nsi.bg/>